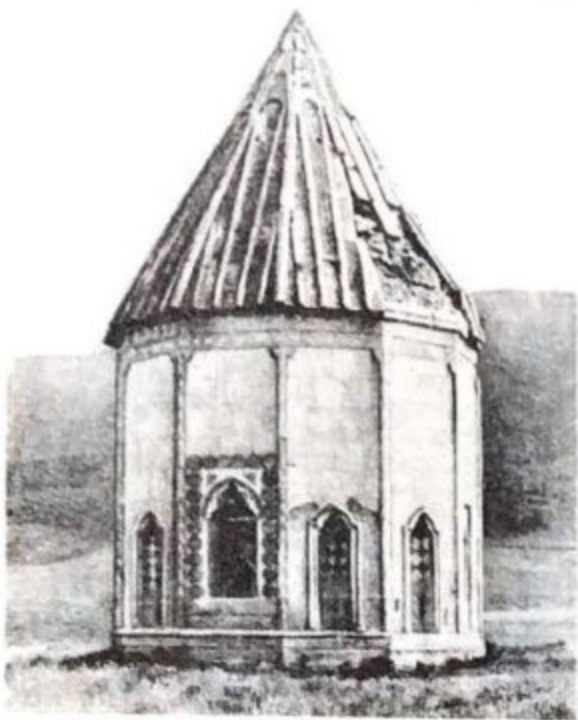

ХАЧЫНДӘРБӘТЛИ ТҮРБӘСИ —
 Азәрб. ме'марлыг абидәси. Азәрб.ССР
 Ағдам р-нунун Хачындәрбәтли (Хачын-
 түрбәтли) к.-ндәдир. Дашдан тикилмиш
 түрбә үчшилләли күрсүлүк үзәриндә
 жүксәлән 12 үзлү көвдәдән вә пирами-
 да формалы күнбәздән ибарәтдир. Да-
 хили һиссәсини јералты сәрдаба вә
 јерүстү камера тәшкил едир. Хачвары

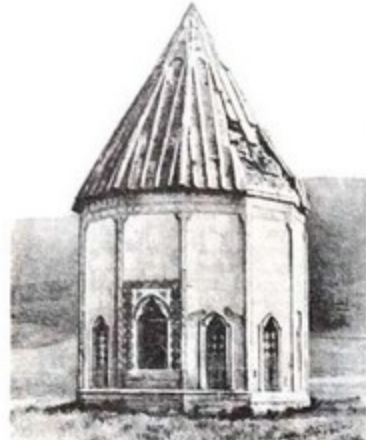

планлы јерүстү камера дахилдән чо-
 јаруслу *сталактитли* тағтаванла өр-
 түлмүшдүр. Чәнуб диварында меһраб
 јерләшир. Интерјери мүхтәлиф һејван
 тәсвирләри (пәләнк, марал, вәһши ке-
 чи, *грифон* вә с.) илә бәзәдилмишдир.
 Кириш гапысынын үстүндә ојма гөн-
 чәләрлә әһатәләнмиш китабә вар. Кита-
 бәдә абидәнни тикилмә тарихи (1314),
 түрбәдә дәфн олунан шәхсин (Гутлу
 Муса оғлу) вә ме'марын ады (устан
 Шәһбәнзәр) галмышдыр. Х.т.-нин көв-
 дәси нахышлы *фризлә* тамамланмыш-
 дыр.

Әд.: Усейнов М., Бретаниц-
 кий Л., Саламзаде А., История ар-
 хитектуры Азербайджана, М., 1963.

внатов В. Н., Очерки из истории Азербайджана в XVIII веке, Б., 1948.

ХАЧЫНДӨРБӨТЛИ ТҮРБӘСИ — Азәрб. мө'марлығ абидәси. Азәрб. ССР Ағдам р-нуни Хачындөрбөтли (Хачындөрбөтли) к.-иләдир. Дашдан тикләнмиш түрбә үчүнләди күресүлүк үзәриндә жүксәли 12 үзлү көвдәди вә пирамидә формалы күнбәздән ибарәтдир. Дихли һиссәсини јерәлти сәрдаба вә јерүстү камера тәшкил едир. Хачвары

планлы јерүстү камера дахилдән чох-јаруслу *сталактитли* тағтаванла ортулмүшдүр. Чөнуб диварында мөһрәб јерләшир. Интерјери мүхталиф һејван тәсвирләри (пәләнк, марал, вәһши кечи, *грэфон* вә с.) илә бәзәдилмишдир. Кириш гапысынын үстүндә олма гөчләрдә әһәтләдиш китаба вар. Китабада абидини тикләмә тарихи (1314), түрбәдә дағи олуван шахсини (Гутлу Муса оглу) вә мө'марын адм (устад Шаббозар) галмишдир. Х.т.-нин көдәси нахышлы *фризлә* тамамланмишдир.

Әд.: Усейнов М., Бретантский Л., Саламзаде А., История архитектуры Азербайджана, М., 1963.

ХАЧЫНЧАЈ КУРГАНЛАРЫ— Азәрб. ССР Мардакерт р-нуни Арчадалар (Довшанлы) к.-дән 9 км ч.-ш.-дә, Хачын чаянын сағ саһилиндә илк Туңч дөврүнә аид курганлар. Һүндә тәғр. 1—2,5 м, диаметри тәғр. 10—20 м-дир. Дағи адәтии көрә бир-бириндән фәрqlәнирләр. Тәдғиж едилмиш беш курганын үчүндә (№ 1, 2, 3) олуләр *шумасија*, икисиндә (№ 4, 5) исә *кремасија* адәти илә дағи олуvmүшдүр. Курганлардан гызыл бәзәк әшјалары, арханк типли хәнчәрләр, даш топсуз, давоқәудән бығат вә бир әдәд бүтөв сахсы табылмишдир.

Әд.: Кушнарева К. Х., Памятник медного века в Нагорном Карабахе, Советская археология, т. 21, 1954.

ХАЧЫНЧАЈ СУ АНБАРЫ— Азәрб. ССР Ағдам р-нуида, Хачын чаянын маңрасындадыр. 1964 илдә истифәдәлә верилмишдир. Саһ. 1,7 км², үмуми һәмчи 23 млн. м³, фәјдалы һәмчи 20 млн. м³-дир. Бәндян уз. 940 м, һүнд. 38 м. 8 миң һа-дан чох саһанин су-варылмасында истифәдә олуvур.

ХАЧЛЫ ГУРБАҒАЛАР (Pelodytes)— гујругсуз суда-гуруда јашајанлар дәстәсини сарымсағ гурбагалары фәсиләсиндән чинс. 2 нөву вар. Гаґгаз Х.т.-һын (P. caucasicus) уз. 5 см-дәк олур. Загағгазијаһыи г.-ндә вә Краснодар өлкәсини ч.-уида, дәниз сәвиј-носиндән 2300 м жүксәликдә дағларда вә с. јашајыр. Ержәкләрини белиндә чәпиә јерләшән хачабонзор (ады да бурададыр) нахыш олур, дишиләриндә бу лақа јохдур. Јајда чохалыр. Халлы Х. г. (P. punctatus) Чөнуб-Гәрби Авропада јайылмишдир.

ХАЧЛЫ НӨРҮМЧӨКЛӘР (Araeus)— һөрүмчәкләр дәстәсиндән чинс. Ержәкләри 20—25 мм, дишиләри 10—11 мм олур. Көпиш јайылмишдир. Гарыңһын үст тәрәфиндә ағ рәнкли хачабонзор (ады да бурададыр) нахыш олур. Јеткин фәрләрини зәһәри зәиф тәсир-лидир. Азәрб. ССР-дә 10-дан чох нөву јайылмишдир.

ХАЧМАЗ — Азәрб. ССР Вартаһен р-нуида кәнд Х. советлијини мәркәзи, Р-и мәркәзиндән 40 км ч.-ш.-дә, Алазан-Һағтәрән вадисиндәдир. Әһ. 4877 (1986); тütтүчүлүк, тахылчылығ, барамачылығ, бағчылығ вә һејвандар-лығла мөһшудлур. 2 орта вә сәккизиллик мөктаб, 2 мәдәнијјәт еви, 3 китаб-хана, 2 киногурту, ушағ бағчасы, көр-пәләр еви, хәстәхана вар. Кәндин ш.-и-нда Галадағыи зирвәсиндә орта әср-ләрә аид *Ковурғала* јерләшир.

ХАЧМАЗ — Азәрб. ССР-дә шәһәр (1936—38 илләрдә штг). Хачмаз р-нуни мәркәзи. Бақы—Ростов-Дон д.ј.-и-да ст. Бақындан 163 км аралыдыр. Дәвәчи—Дәрбәнд (Дағ.МССР) автомобиль јолу кәһриәндә, Гудјал чайы саһилиндә, Самур-Дәвәчи овалығындадыр. Х.-да консерв комбинаты, чорәк, пивә-спиртсиз ичкиләр э-дләри, халча мүс-сәси, електрик шәбәкәси, мәшһәт хид-мәти комбинаты, картон габлар ф-ки, әрзағ маңсуллары комбинаты, техникни пешв мәктаби, үмумтәһсил мәктәпләри, Азәрбајҗан Битки Мүһәфизә ст.-һыи

Хачмаз шәһәриндән көрүнүш.

шө'бәси, өлкәшунаслығ музеји, шәһәр хәстәханасы, поликленика, 2 диспан-сер, санитария-эпидемиолоғи ст. вә с. вар.

ХАЧМАЗ КОНСЕРВ КОМБИНАТЫ— Азәрб. ССР Јејинги сәвијәсини ири мүсәссәләриндән бири. Тикитисинә 1938 илдә башланмиш, 1940 илдә исти-фәдәлә верилмишдир. 35 чешиддә (ады) вә мүхтәлиф габларда (таралар-да) консерв истәһсал едир. Мејвә ши-роләри вә гәлјаналты консервләри дә

бурахыр. 4 өсәс вә 12 көмәкчи сехи вар. Сеҳләриндә Мәч.ХР-дән, ЈСФР-дән көтирилмиш автомат хитләр гураш-дырылмишдыр. Комбинат Загағга-зијада бу типли ән бојук мүсәссәдир. Мүсәссәдә истәһсал мөвсуми харак-тердәдир. 1985 илдә 120 млн. (1940 илдә 5,35, 1960 илдә 62,3, 1970 илдә 88 млн) шәрти банка консерв истәһ-сал олуvmүшдүр.

ХАЧМАЗ РАЈОНУ — Азәрб. ССР-дә иңизбати р.-и. 1930 илдә тәшкил едил-мишдир. 1963 илдә ләғв едиләрәк әр-аниси Губа вә Гусар р-иларына верил-миш, 1965 илдә јенидан мүстәғид р-и олуvmүшдүр. Ш.-г.-дә Дағ.МССР-дә һәмсәрһәддир. Ш.-дан вә ш.-дән Хәзәр дәниси илә әһәтләнир. Саһ. 1045 км². Әһ. 111,6 миң (1985, 1 јанвар). Р.-ида 2 шәһәр, 1 штг. 150 кәнд вә 6. јашајыш мәнтәғәси вар. Мәркәзи Хачмаз ш.-дир.

Тәһнәт. Х.р.-нуи әрәниси Самур-Дәвәчи овалығында јерләшир. Сәһни бә'зи јерләрдә океан сәвијәсиндән 28 м-дәк ашағыдыр. Антропоген чөкүнтү-ләри јайылмишдыр. Фәјдалы газынты-лары: чынғыл, гум вә с. Јағыз гурағ көчән мұлајим-исти јарымсәһра вә гуру чөл иғлими вар. Орта темп-р јанварда 1,2°C, июлда 23—24°C-дир. Иллик ја-ғынты 300—450 мм. Чајлары (Самур, Гусар, Гудјал, Гараҷај, Вәһвалә) Хәзәр һөвзәсинә аиддир. Сувармада көпиш истифәдә олуvдугундан бә'зи чајларын каналы р-нуи г.-индән кечир. Торпағ-ларым чәмән-мешв, шабалыды вә ачығ-шабалыдыдыр. Чәмән вә коллутлар ја-јылмишдыр. Дүзәйлик мөшәләри вар. Мөшәләрин үмуми саһ. 23,2 миң һа-дыр. Чөлдөнүзү, јенот, гыртговуд, көк-лик вә с. вар. Саһил сулары балығла (күлмә, килкә, шамајы вә с.) зәһкиндир.

Әһали. Орта сыхлығ 1 км²-дә 111,6 нәфәрдир. Ири јашајыш мәнтәғәләри Хачмаз вә Худат ш.-ләри, Нөрәчан, Көһнә Хачмаз, Гусарҷај вә Чарх к.-ләридир.

Тәсәррүфәт. Х.р. респ.-һын мұһүм тәрәвәзчилиғ р-иларындадыр. Тәсәррүфәтиндә тахылчылығ вә һејвандар-лығ да мұһүм јер тутур. 25 с-з вар. К.т.-на јарар-лы торпағларын үмуми саһ. 77,5 миң һа-дыр. Бу-нуи 37,6 миң һа-ы шум јери, 7,1 миң һа-ы чохил-лик биткиләр, 0,6 миң һа-ы дивчә гојулуш тор-пағлар, 2,3 миң һа-ы бичәнәкләр, 29,4 миң һа-ы отлаглардыр (1985). Су-варылап торпағлар 52,5 миң һа-дыр. Дәңли вә дән-ли-пахлады биткиләр (буғ-да, арпа вә с.), тәрәвәз-бос-тан биткиляри, картоф, јем биткиляри әкдилр. 2,8 миң һа узүмлүк, 4,3 миң һа

мејвә бағы вар. Гарамап, давар, доvуз са хланылыр. Гушчүлүг вә балығчылығ-ла мөһшүл олуvур. Р.-ида консерв ком-бинаты, чорәк, үзүм е'малы, суд, балығ э-дләри, халча мүсәссәси, електрик шәбәкәси, мәшһәт хидмәти комбинаты, картон габлар ф-ки, әрзағ маңсуллары комбинаты, Респ. Дәвләт К.т. Истәһ-сал-Техники Тә'һнәт Комитәсини шө'бәси вә с. вар. Бақы—Ростов-Дон д.ј., Дәвәчи—Дәрбәнд (Дағ.МССР) ая

мејвә бағы вар. Гарамап, давар, доvуз са хланылыр. Гушчүлүг вә балығчылығ-ла мөһшүл олуvур. Р.-ида консерв ком-бинаты, чорәк, үзүм е'малы, суд, балығ э-дләри, халча мүсәссәси, електрик шәбәкәси, мәшһәт хидмәти комбинаты, картон габлар ф-ки, әрзағ маңсуллары комбинаты, Респ. Дәвләт К.т. Истәһ-сал-Техники Тә'һнәт Комитәсини шө'бәси вә с. вар. Бақы—Ростов-Дон д.ј., Дәвәчи—Дәрбәнд (Дағ.МССР) ая

1

3

Хачмаз рајону. 1. Хачмаз шәһәриндә универсал мағаза. 2. Хачмаз шәһәри. Хатира бұлагы. 3. С. М. Киров адына совхозда кәләм жығымы. 4. Хачмаз консерв заводуида.

томабил јолу Х.р.-ндән кечир. Туризм иңикишәф етмишдир.

Мәдәни гуручүлүг вә сәһијә. Р.-нуи 30 мақтәбағадыр мүсәссәсиндә 1300 ушағ тәрбија олуvур; 105 үмум-тәһсил мәктәбиндә 26,9 миң, 2 техники пешә мәктәбиндә 890 шәкирд тәһсил алуvур. Р.-ида елми-тәдғигат битки мұһабизәси (Хачмаз ш.-ндә) вә тәрәвәз-чилик (Гусарҷај к.-ндә) ин-тларынын зона тәрүрбә ст.-лары фаалијјәт көстәрир. 141 китабхана, 9 мәдәнијјәт еви, 56 клуб, өлкәшунаслығ музеји, 49 кино-гурту вар (1986).

АКП Хачмаз Рајон Комитәси вә Рајон ХДС-ни органми «Дәстүр» гәзети 1932 илдән (1932—65 илләрдә «Гыр-мызы Хачмаз», «Дөјүш јолунда», «Тәр-вәзчи» адлары илә чыхмышдир) нәшр олуvур. Јерли радио верилниләри редакцисы 1965 илдон фаалијјәт көстәрир. Р.-ида телевизија верилни ларына бахылыр.

Мө'марлығ абидәляриндән Шыхлар к.-ндә Шејх Јусиф түрбәси (15 әср), алтыузулу түрбә (19 әср) галмишдыр. Р.-ида 855 чарпәјылығ 11 хәстәха-на мүсәссәси, 2 диспансер (вәрәм, дәр-и-зәһриән хәстәликләри), 46 фелдшер-мама мәнтәғәси, санитария-эпидемиоло-ғи ст. вар (1985).

ХАЧЧИЧӘКЛИЛӘР ФӘСИЛӘСИ (Cruciferae)— иқиләпәли битки фәсилә-си. Отлар, бә'зи јарымкодалар вә ја нөвбәли дүзүлүшлү садә јарпағлы кол-лардыр. Чичәкләри, адәтән икичиңиј-дәдир. Мејвәси бүјүзмәјвә вә ја бүјүзүчүг мејвәдир. Бә'зиләрини тәр-

2

4

Хачмаз рајону. 1. Хачмаз шәһәриндә универсал мағаза. 2. Хачмаз шәһәри. Хатира бұлагы. 3. С. М. Киров адына совхозда кәләм жығымы. 4. Хачмаз консерв заводуида.

кибиндә кәскин ијли ефир јағы вар. Шимал Јарымкүресиндә 350 (3000 нө-ву), ССРИ-дә 130-дәк (800-дән чох нө-ву), о чүмләдән Азәрб. ССР-дә 66 чи-си (240-дан чох нөву) битүлмдур. Х.-ф.-ида чохлу фәјдалы биткиләр—тәр-вәз (кәләм, ағ турп, гырмызы турп вә с.), јағлы (шалғамтурпи, вәзәрәк, јағ-чиґаји вә с.), әднјијат (хардал, ғытғы-оту), дәрман (сарылыготу), балверән, бојағ биткиляри вә с. вар. Бә'зиләри (турпняк, вәзәрәк, гушәпәји, Јарған-оту вә с.) көпиш јайылмиш алағдыр.

ХАЧӘ—бах Хәдзим.
ХАЧЫЈЕВ Парашкев Тодоров (д. 14. 4.1912, Софија)—болгар бәстәкәри, пе-дагоғ, мусиғи нәзәријјәчиси. БХР халғ артисти (1965). Социалист Әмәји Гәһ-раманы (1979). Димитров мұқабаты лауреаты (1962). Х. «Бирн вар иди, бирни јох иди» (1957), «Албена» (1962), «Беш миљондан бир аз артығ» (1965), «Усталаз» (1966), «Чонкавар» (1968).

ХАЧЫЈЕВ Дарислава (1978), «Иоанис Рекс» (1981) вә с. операларын, опера-та, балет вә музиклярын, симфония вә камера әсәрләрини, һармония үзрә дәрсликлярини муәллифилир. Педагоғи фаалијјәт көстәрир (1947 илдон проф.). Х.-ни «Ијүд көчәси» операсы Азәрб. Опера вә Балет Театрында тамашаја гојулуvmүшдүр.

ХАШ. кәлләпача, баш-ајағ—гојун баш-ајағандан вә ја мал ајағлар-ындаи биширилән чорәк нөву. Х. һа-зырламағ үчүн баш-ајағы үтүр, дяр-нағлары ајырыр, тамизләјиб јууvур, сон-ра су илә долдурулмуш газанда замла

бишириләр. Бишәндән сонра эт сү-мүкдән ајрылыр, газана сарыкоқ, и-стиот, дүз алава олуvур. Х., адәтән, е-тушә сарымсағлы сиркә вә ја ағора алава едилиб Јејиләр. Гидалы вә жүк-сәк колорилидир. Халғ тәбәбәтиндә, әсәсин, сүмүк көврәклији хәстәликля-риндә сымыгдан сонра сүмүјүн мөһкәм-ләндирилмесиндә, мә'дә хәстәликләриндә вә с. истифәдә олуvур. Гағгазда, Ја-һын Шәрг өлкәляриндә көпиш јайыл-мишдыр.

ХАША (Onobrychis)—пахлалылар фә-силәсиндән битки чинси. Јарпағлары тәкдәкварыдыр. Чәһрајы-гырмызы чичәкләри чохчичәкли узуи салхым-да јерләшир. Пахлалары биртохумлу-дур. Дунјада 130-дан чох, ССРИ-дә 62 (әсәсин, Гағгазда, Украинада вә Орта Асияда), о чүмләдән Азәрб. ССР-дә 22 нөву мә'лүмдур. 3 нөву—һүндүр Х. (O. altissima), Күр Х.-сы (O. Cyri) вә Загағгазија Х.-сы (O. trans-caucasica) бечәрилыр. һәр 3 нөв гәј-мәтли јем биткисидир. 100 кг ја-мәли күтләсиндә 22 јем ваһиди, 3,1 кг һәм олуван протеин, 6,5 г каротин вар. Гурағлыға давамлы, балверән бит-кидир. Торпағы азотла зәһкиләндир-мәккә барабар, һәм дә бүтүн јағлы биткилярин сәләфилир. Х. Губа, Гусар, Исмајылы, Ханлар, Шамаһы вә б. р.-иларда әкдилр.

ХАШЛЫДАҒ—Азәрб. ССР-иң (Нах. МССР-иң Ордубад р-ну) Ери. ССР-дә (Мейри р-ну) сәрләнилдә, Зәһкавур силсиләсиндә дағ. Һүнд. 2686 м.

ХАШҮРИ—Күрч. ССР-дә шәһәр. Ха-шүри р-нуни мәркәзи. Д.ј. тошшағи. Д.ј. һәғл. мүсәссәләри, тохучулуг-гал-лантерреја ф-ки, шүшә, механики, кон-серв э-дләри, от-суд мөкинбаты; өлкә-шунаслығ музеји вар.

ХАШХАШКИМЛӘР (Paraveraceae)—иқиләпәли битки фәсиләси. Әксәрјә-рәти от, бә'зи кол вә ја кичик аґач-дыр. Чичәкләри икичиңијәтлән олуп, адәтән иридир; так-так, бә'зи чичәк грүпунда јерләшир. Мејвәси гүтүчү-дур. Шимал Јарымкүресини мұлајим вә субтропик гурағларында 450, ССРИ-дә 70, о чүмләдән Азәрб. ССР-дә 32 нөву мә'лүмдур. Ән әһәмјјәтли чинселәри: лалә, дәврәвоту, мөкәвә-сис, ешиһәсијадағ (ахырыңчы 2 чинси декоративдир). Тәркибиндә зәһәрли ал-калоид олдуғуна көрә һејванлар јемир.

ХВАЛЫН ДӘНИСИ, Хвалис дә-ни си—Хәзәр дәнизинә гәдим русла-рын вердији ад. Харәзм әһ.-һин гәдм рус адималы—хвалисләрдән көтүрү-дү јетимал олуvур.

ХВАЛЫН ҺОРИЗОНТУ [Хәзәр дән-изини гәдим русча (Хвалын дән-из) адындан]—Хәзәр дәнизи саһәсиндә Пәлејстосенин стратиграфик бөлкүсу. Рус геолоғи Н. И. Андрусов мұјәв-ләшдирмиш, П. А. Православлев тәс-вир етмишдир (1913). Гум, кил вә га-бы әһәңдәшмәдән тәшкил олуvmүш-дур. Алт Хвалын вә Уст Хвалын тә-боғаларына ајрылыр. Хәзәр дәнизи са-һалариндә вә она битишик овалығ-ларда јайылмишдыр. Шәрг Мәһчә-чяһын дәнзисиндә дә вар. Х. һ.-нүн чөкүнтүләри Хәзәр дәнизини ики трансгрессиясы илә алағалардыр: Алт Хвалын вә Уст Хвалын. Алт Хвалын трансгрессиясынын сулары Мәһчәчи дәниси илә Азов-Гара дәниз чөкәкли-јинә төкүлмүшдүр.

ACE

